AXBOROT MUHITIDA YOSHLAR IJTIMOIY NORMALARI SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Rustamova Muxlisa Jamol qizi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23168307

Annotatsiya. Maqolada raqamli axborot muhitining yoshlar ijtimoiy normalari, qadriyat yo'nalishlari va xulq-atvor strategiyalariga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlar tahlil qilinadi. Selektiv idrok, identifikatsiya, taqlid, ijtimoiy taqqoslash, konformizm hamda emotsional yuqumlilikning o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Yosh guruhlarida media obrazlariga identifikatsiya darajasining farqlanishi va axborot iste'moli xususiyatlari asosida himoya omillari tavsiflanadi. Tanqidiy fikrlash, media savodxonlik, oilaviy muloqot va ta'limiy qo'llab-quvvatlash sog'lom ijtimoiy normalarni mustahkamlovchi asosiy resurslar sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: axborot muhiti, yoshlar, ijtimoiy norma, identifikatsiya, taqlid, selektiv idrok, media savodxonlik, psixologik barqarorlik.

Аннотация. В статье анализируются психологические механизмы влияния цифровой информационной среды на социальные нормы, ценностные ориентации и поведенческие стратегии молодежи. Раскрывается взаимосвязь избирательного восприятия, идентификации, подражания, социального сравнения, конформизма и эмоционального заражения. На основе возрастных различий в идентификации с медийными образами и особенностей информационного потребления характеризуются факторы психологической защиты. Критическое мышление, медиаграмотность, семейное общение и образовательная поддержка обосновываются как ключевые ресурсы укрепления конструктивных социальных норм.

Ключевые слова: информационная среда, молодежь, социальная норма, идентификация, подражание, избирательное восприятие, медиаграмотность, психологическая устойчивость.

Abstract. The article analyzes psychological mechanisms through which the digital information environment influences young people's social norms, value orientations, and behavioral strategies. It explains the interaction of selective perception, identification, imitation, social comparison, conformity, and emotional contagion. Protective factors are characterized through age-related differences in identification with media images and patterns of information consumption. Critical thinking, media literacy, family communication, and educational support are substantiated as key resources for strengthening constructive social norms and responsible behavior in the digital environment.

Keywords: information environment, youth, social norm, identification, imitation, selective perception, media literacy, psychological resilience.

Kirish

Raqamli kommunikatsiya vositalarining kundalik hayotga chuqur kirib borishi yoshlarning ijtimoiy tajriba orttirish usullarini tubdan o'zgartirdi. Avval oila, maktab, mahalla va bevosita tengdoshlar guruhi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

orqali o'zlashtirilgan xulq-atvor me'yorlari bugun ijtimoiy tarmoqlar, videoplatformalar, bloglar, messenjerlar va onlayn hamjamiyatlar ta'sirida qayta talqin qilinmoqda. Axborot muhiti faqat ma'lumot uzatuvchi kanal emas; u ma'qullanadigan xatti-harakat, muvaffaqiyat mezoni, tashqi ko'rinish, munosabat uslubi va ijtimoiy mavqega doir tasavvurlarni ham ishlab chiqaradigan psixologik makondir. Shu sababli yoshlarning raqamli kontent bilan aloqasini texnik foydalanish darajasi bilan cheklab bo'lmaydi. Asosiy masala — axborotning qanday idrok etilishi, shaxsiy tajriba bilan qanday bog'lanishi va xulq-atvor me'yoriga aylanishidir.

Ijtimoiy norma shaxsga jamiyatda maqbul deb hisoblangan xulq chegaralarini ko'rsatadi. U tashqi talab sifatida boshlanib, takroriy tajriba, ma'qullash, taqlid va ichki baholash orqali shaxsiy mezonga aylanadi. Raqamli muhit ushbu jarayonni tezlashtiradi: kontentning ko'p marta takrorlanishi, ommaviy munosabat ko'rsatkichlari, tavsiya algoritmlari va qisqa emotsional xabarlar ayrim xatti-harakatlarni odatiy yoki ommabop qilib ko'rsatadi. Natijada yosh foydalanuvchi real hayotdagi norma bilan virtual maydondagi norma o'rtasida tanlov qilishga majbur bo'ladi. Agar unda mustaqil baholash va manbani tekshirish ko'nikmasi yetarli bo'lmasa, ko'p ko'rilgan yoki ko'p ma'qullangan model haqiqat va me'yor sifatida qabul qilinishi mumkin.

Muammoning dolzarbligi axborot ta'sirining bir yoqlama emasligi bilan ham belgilanadi. Raqamli resurslar bilim olish, til o'rganish, kasbiy yo'nalish tanlash, ijodiy o'zini namoyon etish va hamkorlik qilish imkonini kengaytiradi. Shu bilan birga, manipulyativ xabarlar, stereotiplar, tajovuzkor kontent va ideallashtirilgan hayot obrazlari yoshlarning emotsional holati hamda o'z-o'zini baholashiga bosim o'tkazishi mumkin. Demak, vazifa axborotni cheklash emas, balki yoshning ongli tanlov qilishi, turli ta'sirlarni farqlashi va ijtimoiy mas'uliyatni saqlagan holda raqamli muhitda faol bo'lishini ta'minlaydigan psixologik shartlarni aniqlashdan iborat [1; 3].

Axborotning xulq-atvorga aylanishida selektiv idrok birlamchi mexanizm vazifasini bajaradi. Inson mavjud axborot oqimining barchasini bir xil darajada qayta ishlay olmaydi; u ehtiyojlari, qiziqishlari, avvalgi tajribasi va emotsional holatiga mos signallarni ajratib oladi. Yoshlar uchun hissiy jihatdan yorqin, qisqa va vizual kontent ko'proq jalb qiluvchi bo'lgani sababli murakkab ijtimoiy hodisalarning soddalashtirilgan talqini tezroq o'zlashtiriladi. Bunday tanlov diqqatni ortiqcha yukdan himoya qiladi, biroq axborot manbalari xilma-xil bo'lmasa, voqelikni biryoqlama anglash, stereotip fikr va shoshilinch xulosalar shakllanishiga olib keladi. Tavsiya tizimlari foydalanuvchining avvalgi tanlovlariga o'xshash materiallarni qayta-qayta taklif qilganda, shaxs o'z qarashini umumiy haqiqat deb qabul qiladigan yopiq axborot doirasi yuzaga keladi.

Identifikatsiya mexanizmi yoshning media qahramoni, bloger, tengdosh yoki muayyan guruh obrazini o'ziga yaqin deb bilishi orqali namoyon bo'ladi. Shaxs o'zida yetishmayotgan sifatlarni ideal obrazda ko'radi va uning nutqi, kiyinish uslubi, munosabatlari hamda qarorlarini takrorlashga moyil bo'ladi. Empirik ko'rsatkichlarda media obrazlariga yuqori identifikatsiya 12–14 yosh guruhida 62 foiz, 15–17 yoshda 74 foiz, 18–20 yoshda esa 55 foizni tashkil etgani qayd etilgan. Eng yuqori natijaning 15–17 yosh oralig'ida kuzatilishi o'zlikni anglash, tengdoshlar tomonidan tan olinish va mustaqil mavqe izlash ehtiyoji kuchayadigan davr bilan izohlanadi. Yosh ulg'aygani sari hayotiy tajriba, barqarorroq identitet va tanqidiy baholash imkoniyati kuchayib, tashqi obrazga to'liq qo'shilish kamayadi.

Taqlid identifikatsiyaning xulqiy davomidir. Raqamli makonda xatti-harakatning natijasi darhol ko'rinadi: ma'qullash belgisi, izoh, ulashish yoki obunachilar soni modelning ijtimoiy mukofot olganini bildiradi. Yosh foydalanuvchi bunday mukofotni kuzatib, o'xshash xatti-harakatni sinab ko'rishga intiladi. Agar kontent ijtimoiy foydali tashabbus, bilim, sport yoki ijodiy mehnatni namoyish etsa, taqlid

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

konstruktiv yo‘nalish kasb etadi. Aksincha, tajovuz, mas’uliyatsizlik yoki xavfli xatti-harakat mashhurlik bilan birga berilsa, salbiy modelning normallashuvi ro‘y beradi. Shuning uchun axborotning mazmuni bilan bir qatorda, u qanday mukofot va ijtimoiy munosabat bilan taqdim etilayotgani ham muhimdir [2; 4].

Ijtimoiy taqqoslash mexanizmi raqamli profillarning tanlab yaratilgan tabiati tufayli kuchayadi. Foydalanuvchi boshqalarning yutuq, sayohat, tashqi ko‘rinish yoki iste’mol imkoniyatlarini aks ettiruvchi eng jozibador lavhalarni o‘zining kundalik hayoti bilan solishtiradi. Bunda taqqoslash uchun to‘liq va teng sharoit mavjud emas. Natijada o‘z-o‘zini baholash pasayishi, muvaffaqiyatsizlik hissi, xavotir va ijtimoiy bosim ortishi mumkin. Biroq taqqoslash har doim salbiy emas: real, erishish mumkin bo‘lgan va jarayonni ko‘rsatadigan ijobiy namuna maqsad qo‘yish hamda o‘zini rivojlantirish motivatsiyasini kuchaytiradi. Himoya sharti — foydalanuvchining media obraz yaratilgan va tahrirlangan konstruksiya ekanini anglashidir.

Konformizm yoshning guruh fikriga moslashishi, rad etilishdan qochishi va o‘zini muayyan hamjamiyatga mansub deb his etish istagi bilan bog‘liq. Onlayn muhitda ko‘rishlar, reytinglar va ommaviy izohlar guruh pozitsiyasini yaqqol ko‘rsatib beradi. Bu belgilar ko‘pchilik fikrining ishonchliligi haqida noto‘g‘ri tasavvur uyg‘otishi mumkin. Ayniqsa, munozarali masalalarda dalilning sifati emas, balki fikrni qo‘llab-quvvatlovchilar soni hal qiluvchi bo‘lib qolsa, mustaqil hukm chiqarish qobiliyati susayadi. Shu bilan birga, konstruktiv hamjamiyatlar ko‘ngillilik, o‘zaro yordam, ekologik mas’uliyat va ta’limga intilish kabi me’yorlarni mustahkamlashi mumkin. Demak, konformizmning yo‘nalishi guruh qadriyatlari va shaxsning refleksiv pozitsiyasiga bog‘liq.

Emotsional yuqumlilik raqamli kontentning tez tarqalishini tushuntiruvchi mexanizmlardan biridir. Qo‘rquv, g‘azab, hayrat yoki quvonch uyg‘otadigan material mantiqiy jihatdan batafsil xabarga qaraganda tezroq e’tibor tortadi va ulashiladi. Hissiy qo‘zg‘alish kuchli bo‘lgan paytda shaxs manbani tekshirishga kamroq vaqt ajratadi, oqibatni hisobga olmasdan munosabat bildiradi. Takroriy salbiy axborot esa xavotir fonini kuchaytirib, dunyoni xavfli va nazorat qilib bo‘lmaydigan makon sifatida idrok etishga olib keladi. Boshqa tomondan, hamdardlik, birdamlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni aks ettiruvchi kontent prosotsial xulqni rag‘batlantiradi. Shu sababli emotsiyani inkor etish emas, uni anglash va qaror qabul qilishdan oldin kognitiv pauza yaratish muhimdir.

Axborot muhitining ta’siri shaxsiy omillar bilan birgalikda yuzaga chiqadi. Temperament, impulsivlik darajasi, refleksivlik, o‘z-o‘zini baholash, stressga chidamlilik va oilaviy muloqot sifati bir xil kontentning turli yoshlarda turlicha oqibat berishini belgilaydi. Emotsional jihatdan beqaror yoki real qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoji qondirilmagan yosh virtual ma’qullashga kuchliroq bog‘lanishi mumkin. O‘z hayotiy maqsadiga, barqaror munosabatlarga va faol bo‘sh vaqtga ega yosh esa media resurslarini vosita sifatida boshqarishga ko‘proq qodir bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan axborot xavfsizligi faqat zararli saytni bloklash emas, balki shaxsning ichki boshqaruv resurslarini rivojlantirishdir [5; 6].

Yoshlar ijtimoiy normalarini shakllantiruvchi omillar orasida oila va tarbiya muhiti yetakchi o‘rin tutadi. Oiladagi ochiq muloqot, xatti-harakat oqibatlarini birgalikda muhokama qilish va kattalarning shaxsiy namunasi media xabarlarini talqin qilish uchun dastlabki mezon beradi. Faqat taqiq va jazoga asoslangan nazorat yashirin foydalanish hamda qarshilikni kuchaytirishi mumkin. Hamkorlikka asoslangan raqamli tarbiya esa ekran vaqti, shaxsiy ma’lumot, onlayn muomala va ishonchli manba haqida kelishilgan qoidalarni yaratadi. Ota-ona bolaning qaysi kontentni ko‘rayotganini bilishi bilan birga, uning mazmunini baholashga o‘rgatishi zarur. Bunda savol berish, dalil so‘rash va muqobil nuqtai nazarni izlash nazoratning rivojlantiruvchi shakliga aylanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ta'lim muassasasi yoshning individual tajribasini ilmiy va fuqarolik mezonlari bilan bog'lovchi muhim muhitdir. Media savodxonlik alohida mavzu sifatida emas, ona tili, tarix, huquq, informatika va tarbiyaviy mashg'ulotlarga integratsiya qilinganda barqaror ko'nikmaga aylanadi. O'quvchi xabarning muallifi, maqsadi, dalillari, manfaatdor tomoni va auditoriyasini aniqlashni o'rganishi kerak. Bir voqea haqida turli manbalarni solishtirish, sarlavha va mazmun o'rtasidagi tafovutni topish, tasvirning hissiy ta'sirini muhokama qilish hamda fakt bilan fikrni ajratish amaliy mashqlarning samarali shakllaridir. Bunday topshiriqlar axborotni shubhasiz qabul qilish o'rniga asosli xulosa chiqarish odatini shakllantiradi.

Tengdoshlar guruhi ham ijtimoiy normalarning kuchli uzatuvchisidir. Yoshlar ko'pincha kattalarning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasidan ko'ra, o'z guruhida tan olingan xatti-harakatga ko'proq amal qiladi. Shu bois profilaktik ishda tengdoshlar yetakchiligi, jamoaviy loyihalar va hamkorlikdagi muhokamalardan foydalanish maqsadga muvofiq. O'quvchilar tomonidan yaratilgan ishonchli kontent, kiberbullingga qarshi tashabbus va raqamli etika qoidalari tashqi nazoratni ichki guruh normasiga aylantiradi. Yosh foydalanuvchining faqat xavf obyekti emas, balki sog'lom axborot muhitini yaratuvchi faol subyekt sifatida ishtirok etishi mas'uliyat va o'zini boshqarishni kuchaytiradi.

Psixologik barqarorlikni rivojlantirish axborot oqimiga moslashishning yana bir zarur shartidir. Axborot ko'pligi, bildirishnomalar va uzluksiz yangilanishlar diqqatni bo'lib, ichki zo'riqishni oshiradi. Vaqtni rejalashtirish, bildirishnomalarni cheklash, maqsadsiz ko'rishni qisqartirish, uyqudan oldin ekran tanaffusi qilish va real faoliyatni ko'paytirish raqamli gigiyenaning oddiy, ammo samarali qoidalaridir. Emotsional o'zini boshqarish mashqlari esa salbiy xabarni ko'rganda darhol javob qaytarish o'rniga vaziyatni tahlil qilish imkonini beradi. Sport, ijod, kitobxonlik va yuzma-yuz muloqot virtual tajribani muvozanatlashtirib, shaxsning qoniqish manbalarini diversifikatsiya qiladi.

Sog'lom ijtimoiy normalarni mustahkamlashda texnik, ta'limiy va psixologik choralar bir-birini to'ldirishi kerak. Filtr va yoshga mos cheklovlar zararli kontentga tasodifiy kirishni kamaytiradi, biroq mustaqil baholash o'rnini bosa olmaydi. Media savodxonlik xabarni tahlil qilish vositasini beradi, ammo emotsional ehtiyojlar va guruh bosimi hisobga olinmasa, bilim xulqqa aylanmasligi mumkin. Oila bilan ishonchli muloqot, maktabdagi psixologik xizmat, tengdoshlarning ijobiy namunalari va maqsadli real faoliyat yagona tizimda ishlaganda yoshning ichki nazorati kuchayadi. Shunda u axborotni chetdan buyurilgan norma sifatida emas, shaxsiy qadriyatlari va ijtimoiy mas'uliyati bilan solishtirib qabul qiladi.

Amaliy jihatdan monitoring faqat internetda o'tkazilgan vaqtni hisoblash bilan cheklanmasligi lozim. Kontentning maqsadi, undan keyingi emotsional holat, o'qish va muloqotga ta'siri, shaxsiy ma'lumotni himoya qilish odati hamda qarorlarning mustaqilligi ham baholanishi kerak. Suhbat, kuzatish, qisqa so'rovnomalar va vaziyatli topshiriqlarni birlashtirish yoshning ehtiyojini aniqroq ko'rsatadi. Individual xavf belgilari kuzatilganda keskin taqiq o'rniga sababni aniqlash, muqobil faoliyat taklif etish va bosqichma-bosqich o'zini boshqarish rejasini tuzish foydalidir. Shu yondashuv profilaktikani nazorat tadbiridan rivojlantiruvchi psixologik yordamga aylantiradi.

Xulosa

Axborot muhiti yoshlar ijtimoiy normalarini shakllantirishda mustaqil va kuchli ijtimoiylashuv maydoniga aylangan. Uning ta'siri selektiv idrok, identifikatsiya, taqlid, ijtimoiy taqqoslash, konformizm va emotsional yuqumlilikning o'zaro harakati orqali yuz beradi. Ushbu mexanizmlar mazmunan neytral bo'lib, ularning konstruktiv yoki destruktiv natijasi kontent sifati, guruh qadriyatlari, yosh xususiyati va shaxsning ichki boshqaruv resurslariga bog'liq. 15–17 yoshdagi identifikatsiya

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ko'rsatkichining yuqoriligi aynan shu davrda tanqidiy fikrlash, barqaror o'zlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Samarali himoya strategiyasi taqiq bilan emas, ongli tanlov imkoniyatini kengaytirish bilan tavsiflanadi. Oiladagi ochiq muloqot, ta'limdagi amaliy media tahlili, tengdoshlarning ijobiy tashabbuslari, psixologik xizmat va raqamli gigiyena uyg'unlashganda sog'lom norma shaxsning ichki mezoniga aylanadi. Shunda yosh foydalanuvchi axborotning passiv iste'molchisi emas, uning maqsadi va oqibatini baholaydigan, shaxsiy hamda ijtimoiy mas'uliyat asosida qaror qabul qiladigan faol subyekt sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. — Москва: Изд-во РАГС, 1998. — С. 34–56.
2. Лучинкина А. И. Психология интернет-социализации личности: монография. — Симферополь: АРИАЛ, 2013. — 326 с.
3. Mo'minov F., Barotov Sh. va boshq. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik: darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. — 208 b.
4. Панкратов В. Н. Защита от психологического манипулирования: практическое руководство. — Москва: Изд-во Института психотерапии, 2004. — 275 с.
5. Samarov R. Xavfsizlikning metodologik asoslari: monografiya. — Toshkent: Akademiya, 2010. — 256 b.
6. Umarov B. M. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik: o'quv qo'llanma. — Toshkent, 2013. — 225 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.